

УДК 37.01/.09: 374 (1991/2004)

Шевченко С. М.

канд. пед. наук, ст. науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти,
Інститут педагогіки НАПН України

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ У ЗАГАЛЬНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ З 1991 ДО 2004 РОКУ

Національно-патріотичне виховання в умовах розбудови незалежної України стало одним із пріоритетів державної освітньої політики. У період з 1991 до 2004 р. цей напрям формувався як відповідь на потребу утвердження державної ідентичності, демократичних цінностей, національної єдності серед молодого покоління і, в цей час зазнало значної трансформації, відображаючи прагнення до формування національної ідентичності та громадської свідомості.

Мета патріотичного виховання школярів – це виховання свідомого громадянина, патріота, набуття соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємин, потреби та уміння жити в суспільстві, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної культури. Патріотичне виховання в школах спрямовано на залучення учнів до глибин національної культури і духовності, занурення їх у національний світогляд водночас з розповідями про досягнення світової культури. На всіх етапах навчання в школі забезпечуючи гармонійний і цілісний розвиток здібностей особистості, виховання громадянина України, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності задля процвітання України. Відтак збагачується інтелектуальний потенціал народу, його духовність і культура. В основу виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь [4, с. 227].

Це також – формування у молодого покоління патріотичної свідомості, почуття любові до України, пошани до видатних

вітчизняних історичних діячів, готовності до виконання громадянських і конституційних обов'язків. Виховання молоді на кращих прикладах життя борців за становлення української державності є одним з найбільш важливих шляхів формування історичної пам'яті. Вивчення їх сприяє оволодінню дітьми знань про походження української нації, історичне минуле українського народу, його героїчні і трагічні сторінки [6, с. 222-223]. Патріотичне виховання юних сприяє донесенню до них правдивої інформації про героїчне минуле українського народу. Гордість за свою землю, а значить, і національна свідомість формується лише за умови, коли людина добре знає історію і культуру рідної держави.

Вагомим здобутком у 1991–2002 періоду національної самоідентифікації в загальній середній освіті стали нормативно-правові документи: Концепція середньої загальноосвітньої школи України, 1991, Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), 1993, Концепція державного стандарту загальної середньої освіти в Україні, 1996, Закон України “Про загальну середню освіту”, 1999, Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа), 2001 та ін. [2, с. 11]. “Одними з головних напрямів оновлення змісту загальної і середньої освіти було: широке відображення національної історії, духовної та матеріальної культури, мистецтва в органічній єдності із світовою історією, культурою, здобутками людської цивілізації” [3, с. 91]. Ними виявилось те, що в шкільному курсі історії України по-новому почали розглядатись питання, які стосувались Київської Русі, Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст., відродження його національної свідомості у ХІХ ст., подій Української революції 1917–1921 рр., періоду непу, ін. Вперше при викладанні цього курсу були оприлюднені матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, невідомі сторінки Другої світової війни, післявоєнного періоду тощо. Дещо в меншій мірі зміни торкнулися шкільного курсу всесвітньої історії. Та все ж певної корекції зазнали такі теми, як “Зародження капіталістичних відносин в Англії”, “Великі географічні відкриття”, “Завершення формування індустріального суспільства у провідних

країнах світу наприкінці XIX – на початку XX ст.", "Друга світова війна", "Світ після Другої світової війни", "Країни Східної Європи" ін. Невід'ємним складником трансформаційних процесів сучасної України виступало оновлення освітньої галузі, у тому числі оптимізація змісту й викладання курсів історії у школі. Відповідно до оновлення змісту загальної і середньої освіти "Міністерство народної освіти України, розуміючи проблемні питання, які виникли у галузі освіти, та з метою поглиблення знань учнів з історії України в листопаді 1991 р. в офіційному листі звернулося до науково-методичної лабораторії КДПІ ім. М. П. Драгоманова, конкретно до кандидата педагогічних наук І. Ф. Шиманської з проханням підготувати матеріали та методичні рекомендації щодо використання навчальних телепередач з історії України у 1991/92 н. р. (II півріччя)" [3, с. 92]. На основі змін було розроблено новий календарно-тематичний план викладання курсів історії у школі на 1991/92 н.р. За цим планом телепередачі транслювалися по п'ятницях, починаючи з 17 січня по 22 травня 1992 р. для учнів 8 класу (3-й урок, початок о 10.35) та з 24 січня по 15 травня 1992 р. для учнів 9 класу (4-й урок, початок о 11.40) [3, с. 92].

Календарно-тематичний план телепередач мав такий вигляд:

№ з/п	Дата	Тема
8 клас		
1	17.01	Побут і звичаї українського народу у XVI – першій половині XVII ст.
2	07.02	З історії книгодрукування на Україні.
3	06.03	Опришківський рух. Олекса Довбуш
4	13.03	Києво-Могилянська академія. Її заснування та значення.
5	22.05	Г. С. Сковорода – видатний український просвітител, учений і поет XVIII ст
9 клас		
1	24.01	Декабристи на Україні.
2	31.01	Устим Кармалюк – гнів і гордість України.
3	14.02	Кирило-Мефодіївське товариство.
4	28.02	Музика на Україні у першій половині XIX ст. (С. С. Гулак Артемовський).
5	15.05	Розвиток живопису на Україні у другій половині XIX ст.

Джерело: [3, с. 92].

Науковці переконливо доводять, що впродовж 1990-х рр. таке транслявання телепередач здійснювалось для всіх 5–11 класів загальноосвітніх шкіл України; це полегшувало роботу для вчителів історії, а також організацію навчальної діяльності в школах загалом. Перше півріччя 1991/1992 н. р. показало всі проблеми та “вузькі місця” у викладанні історії в загальноосвітніх школах України, ними стали: недостатньо сформовані (хаотичні) нормативно-правові засади; відсутність забезпечення учнів підручниками, вчителів –методичною літературою (програмне-методичне забезпечення). Найголовнішим була психологічна та фахова неспроможність вчителів викладати історію в “нових умовах”, ін. [3, с. 93]. Для покращення фахової підготовки педагогів було видало наказ “Про проведення семінару завідуючих та методистів кабінетів історії обласних, Кримського республіканського, Київського регіонального та Севастопольського міського інститутів удосконалення вчителів”. Відповідно до наказу на базі Центрального інституту удосконалення вчителів (ЦІУВ) в 1992 р. передбачалось проводити постійно діючий семінар з проблем шкільної історичної освіти та організації підвищення кваліфікації вчителів історії в сучасних умовах. Одним із основних занять було “Духовне відродження України. Сучасні підходи до вивчення історії культури” та “Організація підготовки вчителів історії до формування в учнів загальнолюдських цінностей і моралі” (жовтень 1992 року). В цілому стояло питання привернення уваги молоді до вивчення власної історії. В грудні 1992 р. відбувся Всеукраїнський з’їзд працівників освіти, на якому розглянуто основні позиції Державної національної програми “Освіта” (“Україна ХХІ століття”). 3 листопада 1993 р. Кабінет Міністрів затвердив важливу програму розвитку національної освіти. Основними складовими програми була демократизація, гуманізація і гуманітаризація освіти; національна спрямованість освіти в її поєднанні з національною історією і народними традиціями.

Важливо те, що в 1993/94 н. р. педагоги мали провести в усіх навчальних закладах України Перший урок під девізом “Відродження України”. У змісті уроку повинні були використати інформацію про

трипільську, археологічну культуру ранніх землеробсько-скотарських племен Південно Східної Європи, оскільки ЮНЕСКО 1993 р. оголосило Роком Трипільської культури, спадкоємницею якої є і український народ. З огляду на це Управління виховної роботи Міністерства освіти України рекомендувало для проведення першого уроку такі теми: “Трипільська культура – неоціненний духовний скарб нашого народу”, “Про нашу Батьківщину”, “Глибини нашої цивілізації – Трипільська культура”, “Українська хата – джерело родової пам’яті”, “Трипільська культура – першооснова стародавньої української культури”, “Знання – основа духовного єднання на етнічному й загальнолюдському рівнях”, “Творчість, добро, краса – це основа відродження”. У 1999/2000 н. р. Міністерство освіти і науки України з нагоди пам’яті подій, що стосувались початку Другої світової війни рекомендувало проведення в навчальних закладах Першого уроку “Вчимося жити в мирі”. Метою було висвітлення історичних традицій співіснування української держави у світовому просторі на засадах миру і злагоди, обґрунтування потреби для всіх громадян України, незалежно від національної приналежності та віри, навчитися жити в мирі та злагоді. І, в 2001/2002 н. р. МОН України рекомендувало провести Перший урок на тему “Моя Україна десятиріччя як вільна, я з нею пов’язую долю свою”. Така тема пропонувалась з огляду на те, що 24 серпня 2001 р. виповнювалася історична дата – 10-річчя незалежності України. Головною метою уроку було вивчення основних засад демократичного та суспільного ладу, досягнень України за роки незалежності; ознайомлення учнів із змістом понять: народ, нація, етнос, держава та ін. Для учнів 5–7 класів – зосередити увагу на постатях відомих діячів історії, їх ролі у розбудові Української держави. Учні старших класів за допомогою вчителя повинні були дослідити етапи державотворення України, та висловити свої міркування стосовно державотворчих процесів [3, с. 111].

Указ Президента України “Про Національну доктрину розвитку освіти” (17 квітня 2002 р.) визначав систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті

XXI ст., а саме: гуманізацію і гуманітаризацію навчального процесу, виховання школярів на засадах національних, загальнолюдських цінностей і морально-естетичних ідеалів гуманістичного світогляду. Пріоритетні напрями державної політики щодо розвитку освіти, які були викладені в обох документах, значно вплинули на шкільну історичну освіту шляхом утвердження їх в навчальних програмах та підручниках. Для викладання історії в загальноосвітній школі необхідна була державна концепція шкільної історичної освіти з чітко поставленою метою та завданням, яка б вказала на нові освітні орієнтири галузі. В концепції визначався б зміст та структура історичної освіти. Наступний документ став Указ “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” (21 березня 2002 р.). В указі йшлося на впровадженні духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес, як основних засобів виховання підростаючого покоління. Документ частково вплинув на формування змісту навчальних програм, зокрема, на теми які вивчались в 11 класі, що стосувались релігійно-церковного життя. Тому вже з 2002 р. в освітніх документах з’являються більш структуровані підходи, наприклад впровадження варіативного курсу “Ми – громадяни України”. На курсах проводилися **тематичні заходи** (історично-патріотичні): “Вони боролися за незалежність”, “Сторінками історії України” – це і перекази творів і твори на вільну тему та *громадянське виховання*: “Я – українець”/“Я – громадянин України” – метою цих заходів була календарна тематика (“Символи моєї держави”, “Конституція – основний закон держави” та інші теми), яка спрямовувалася поглибленому вивченню історичних, знаменних та пам’ятних подій в Україні. Ці заходи допомагали учням глибше зрозуміти суть національної ідентичності, шанувати державні символи, історію та героїв своєї країни. Таким чином було створено системний підхід до патріотичного виховання, орієнтований на досвід, активну позицію учнів на глибоке та широке знання ідентичності української

нації. Національна школа, національно орієнтований вчитель це – важливі складники розвитку держави [1, с. 214]. Філософсько-освітня думка в Україні була, є й буде спрямована на утвердження національної мови, культури та загальнолюдських цінностей. Наші славні педагоги, науковці, письменники 100 літ тому докладали титанічних зусиль, щоб зберегти особливості соціальної та культурної сутності української нації, які вважали надзвичайно цінними, і які актуальні дотепер [5, с. 1263]. Але у шкільних програмах 90-х років патріотичне виховання мало фрагментарний характер і реалізовувалося переважно через предмети “Історія України”, “Українська література”, “Основи правознавства”. Та незважаючи на це у різних регіонах України реалізація програм патріотичного виховання мала відмінності, обумовлені як історичним, так і соціокультурним контекстом: у Львівській області широко впроваджувалися форми роботи з вшанування героїв ОУН–УПА, зокрема у школах № 28, 51, 62 м. Львова. У Донецькій області, навпаки, акцент робився на історії Великої Вітчизняної війни, прикладом є Донецький ліцей № 99 та школи м. Горлівки (Державний архів Львівської області; Освітнянські вісники Донецької ОДА, 2005–2007 рр.). У шкільних програмах використовувалися заходи до Днів пам’яті жертв Голодомору, уроки мужності, тематичні виставки та експедиції “Пам’ять”. У Луцькій ЗОШ № 5 проводили щорічний фестиваль “Моя Україна”, що став платформою для міжшкільного обміну патріотичним досвідом. Доведено, що у 1991–2004 рр. патріотичне виховання в школах України зазнало еволюції: від декларативності й фрагментарності до системного і цілісного впровадження ефективних заходів (позакласні форми роботи, краєзнавча робота) та внесення змін у зміст навчальних дисциплін гуманітарного циклу.

Список літератури

1. Dichek, N.P., Antonets, N.B., Shevchenko, S.M., Kopotun, I.M., Pohribna, D.V. (2021). Implementation of the Cross-Cultural Approach in the Modern School. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 4 (20), 210-244.

<https://doi.org/10.26803/ijlter.20.4.12>.

URL:

<http://ijlter.org/index.php/ijlter/article/view/3625>

2. Березівська, Л. (2024). Педагогічна біографіка доби Української революції (1917–1921) як підґрунтя і джерело національно-патріотичного виховання дітей і молоді: діалог поколінь. Науково-педагогічні студії, (8), 11-28. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2028-8-11-28> URL: <https://dnrb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/129/121>

3. Томаченко Олександр Володимирович. (2015). Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991–2009 рр.) Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01 – історія України. Луцьк. 285 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tomachenko_Oleksandr/Polityka_Ukrainy_u_haluzi_shkilnoi_istorychnoi_osvity_19912009_rr.pdf?PHPSESSID=ds1ht6r4q1l7v6cmq1acvbw6d0

4. Шевченко С.М. (2025). Традиції українського національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх школах: золота спадщина українських інтелектуалів (1990-2009 рр.). Науково-педагогічні студії: науковий журнал. № 9. С. 226-242. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2025-9-226-242> URL: <https://dnrb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/171>

5. Шевченко, С. (2023). Філософсько-освітні погляди діячів України (1917 р. –1991 р.). Вісник науки та освіти, 11(17), 1257-1265. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-11\(17\)-1257-1265](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-11(17)-1257-1265)

6. Шевченко, С. (2025). Роль майбутнього педагога в освітньому закладі в процесі становлення громадянина-патріота України. Педагогічна думка. С. 221-223. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/746173/>